

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ЛІТВІНЦЕВА А. С.,
аспірант кафедри фінансового права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.73

ПРАВОВА ПРИРОДА ФІНАНСОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню правової природи фінансової відповідальності на основі таких критеріїв, що характеризують самостійність галузевого виду відповідальності, як сфера дії; фактичні, нормативні та процесуальні підстави виникнення; санкції; цілі й функції у правовій системі держави. Фінансова відповідальність розглядається як система підвидів відповідальності. Пропонується визначення фінансової відповідальності через категорію обов'язку.

Ключові слова: *фінансове право, фінансова відповідальність, нормативна підстава відповідальності, фінансове правопорушення, процесуальна підстава відповідальності, фінансові санкції.*

Статья посвящена исследованию правовой природы финансовой ответственности на основе таких признаков, как сфера действия; фактические, нормативные и процессуальные основания возникновения; санкции; цели и функции в правовой системе государства. Финансовая ответственность рассматривается как система подвидов ответственности. Предлагается определение финансовой ответственности через категорию обязанности.

Ключевые слова: *финансовое право, финансовая ответственность, нормативное основание ответственности, финансовое правонарушение, процессуальное основание ответственности, финансовые санкции.*

The article investigates the legal nature of financial responsibility on the basis of such characteristics as scope; actual, statutory and procedural grounds of responsibility; sanctions; objectives and functions in the legal system. Financial responsibility is seen as a sub-system. The author proposes definition of financial responsibility through the category of duty.

Key words: *financial law, financial responsibility, normative basis of responsibility, financial offenses, procedural basis of responsibility, financial sanctions.*

Вступ. Юридична відповідальність як правовий інструмент досягнення правопорядку в певній сфері суспільних відносин утворює систему взаємопов'язаних галузевих видів відповідальності, серед яких важливе місце посідає фінансово-правова відповідальність. Проте в літературі дотепер не склалося єдиної позиції щодо місця останньої в системі юридичної відповідальності й особливостей її правової природи. Необхідність ґрунтовного теоретичного дослідження фінансової відповідальності є актуальним завданням сучасної науки, зумовлюється тим, що цей інститут спрямований на досягнення правопорядку у сфері публічних фінансів, яка є визначальною для економічної стабільності й розвитку держави.

Теоретичною базою для аналізу фінансової відповідальності стали праці А.В. Бризгаліної, З.М. Бутька, Л.К. Воронової, Д.О. Гетманцева, Е.С. Дмитренко, А.Й. Іванського, М.І. Кучерявенка, А.А. Мусаткіної, О.П. Орлюк, П.С. Пацурківського, Н.Ю. Пришви, Н.В. Сердюкової, Р.А. Усенка та інших. Однак до сьогодні залишаються дискусійними питання самостійності фінансової відповідальності, поняття й характерних рис, співвідношення з іншими видами відповідальності тощо.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення особливостей правової природи фінансової відповідальності як самостійного виду в національній системі юридичної відповідальності.

Результати дослідження. Фінансове право в сучасній правовій системі України є самостійною галуззю права, що динамічно розвивається. Національне фінансове законодавство досі перебуває на стадії свого становлення та пошуку найбільш прийнятних понять, конструкцій і механізмів. У цій частині одним із найскладніших завдань є формування цілісного інституту юридичної відповідальності, адже виділення галузевого виду відповідальності справедливо вважають показником рівня розвиненості відповідної галузі [1, с. 32–34].

Незважаючи на те що більшість науковців на сьогодні погоджуються з існуванням самостійної галузі фінансового права, у літературі тривають дискусії щодо існування фінансової відповідальності та її співвідношення з іншими видами юридичної відповідальності, насамперед адміністративною. Фінансова та адміністративна відповідальності характеризуються низкою спільних ознак, що пов'язано, зокрема, з формуванням галузей права в процесі історичного розвитку суспільних відносин. Так, у радянській правовій науці фінансову відповідальність майже одночасно зараховували до адміністративної. Н.В. Сердюкова відмічає, що більшість радянських учених не визнавали необхідності виділення фінансово-правової відповідальності як самостійної категорії заходів, що застосовуються за порушення фінансової дисципліни [2, с. 13]. Але в процесі диференціації правового регулювання від розробленого на теоретичному та нормативному рівнях адміністративного права відділилося фінансове, а згодом і податкове право [3, с. 55]. Розвиток суспільних відносин і ринкової економіки з початку 90-х років ХХ ст. зумовив активне формування фінансового права та його інститутів, зокрема поступове відокремлення фінансової відповідальності від видів державного примусу, що застосовуються в межах інших галузей права.

Наявність сформованого виду галузевої відповідальності в межах фінансового права підтверджується властивими їй ознаками, які досить часто в науці розглядають як критерії виділення самостійного виду відповідальності. Перелік і кількість таких критеріїв різняться залежно від підходу автора. На нашу думку, до них варто зарахувати такі: особлива сфера дії (галузевий критерій); специфічні фактичні, нормативні та процесуальні підстави виникнення; власні санкції; а також конкретні цілі й функції відповідальності у правовій системі держави. Виходячи з таких аспектів, можемо дослідити правову природу фінансово-правової відповідальності.

Заходи фінансової відповідальності реалізуються в особливій сфері – суспільних відносинах, що охоплюються предметом регулювання фінансового права. Визнання самостійності галузі права зумовлює самостійність правових інститутів, що до неї входять. Галузева ознака, характеризуючи сферу дії відповідальності, визначає характер інших особливостей окремого виду відповідальності, а отже, її можна назвати вихідною рисою виду відповідальності. Саме характер фінансових відносин, який утілюється в предметі й методі правового регулювання, є основою для виокремлення фінансово-правової відповідальності в більшості спеціальних досліджень [4, с. 50–51; 5, с. 181–200; 6, с. 5]. Незважаючи на процеси трансформації й розвитку фінансового права та його предмета, можна виділити найбільш поширене розуміння предмета фінансового права як суспільних відносин у сфері мобілізації, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів держави з метою забезпечення виконання нею своїх завдань і функцій [7, с. 49]. Об'єднуючи норми, що регулюють суспільні відносини, які виникають у сфері публічних фінансів, фінансове право потребує засобів забезпечення законності, серед яких центральне місце посідає інститут відповідальності.

Утім суспільні відносини, що виникають щодо публічних фінансів, охороняються не лише заходами фінансової відповідальності, у зв'язку з чим постає необхідність звернення до інших ознак. Так, галузевий критерій доповнює наявність особливих фактичної, нормативної та процесуальної підстав застосування. Фактичною підставою є саме діяння особи-порушника, що заборонене законодавством, а правова норма, яка містить санкцію за її порушення, утворює нормативну підставу відповідальності. У свою чергу, процесуальна підстава являє собою акт правозастосування уповноваженого державного органу, який є результатом визначеної законом процедури притягнення до відповідальності.

Особливість нормативної підстави фінансової відповідальності полягає в тому, що її норми знаходять зовнішній вияв в окремих джерелах нормативно-правового регулювання, до яких варто зарахувати насамперед кодифіковані нормативно-правові акти: Бюджетний кодекс України [8] і Податковий кодекс України [9], а також Закон України «Про банки та банківську діяльність» [10], Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» [11], низку інших нормативно-правових актів України, у тому числі й підзаконні нормативні акти (зокрема Постанову правління Національного банку України «Про затвердження Положення про валютний контроль» від 08.02.2000 № 49 [12], Постанову Національного банку України «Про затвердження Положення про застосування Національним банком України заходів впливу» від 17.08.2012 № 346 [13] тощо). Ці акти закріплюють склади фінансових правопорушень, фінансові санкції, а також порядок притягнення до відповідальності в межах різних видів однорідних суспільних відносин.

Ведучи мову про фактичну підставу фінансової відповідальності, А.В. Бризгалін зазначав, що саме підстави застосування є основним критерієм розмежування видів відповідальності, а отже, виділення фінансового правопорушення як окремого виду має вирішальне значення для виділення фінансово-правової відповідальності [14, с. 449]. Така позиція нам видається слушною з огляду на особливості об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єктів і суб'єктивної сторони як елементів складу фінансового правопорушення.

Поняття правопорушення є головним системоутворювальним елементом кожного виду відповідальності. Легальне визначення поняття фінансового правопорушення відсутнє, що втім не свідчить про фактичну відсутність такої категорії у правовій дійсності. У зв'язку з цим у літературі поширені пропозиції нормативного закріплення поняття фінансового правопорушення [15, с. 110]. Як нам видається, практичне значення матиме закріплення поняття саме окремих видів правопорушень у межах інститутів фінансового права, зокрема поняття податкового правопорушення, бюджетного правопорушення тощо. Останнім притаманні істотні відмінності, і видається неможливим об'єднати їхні ознаки в одне уніфіковане визначення. Крім того, особливість фінансової відповідальності, у тому числі її нормативного закріплення, полягає в інституційному шляху формування: детальну розробку отримують її підвиди в окремих джерелах законодавства [5, с. 26]. Так, чинна редакція Бюджетного кодексу України у ст. 116 містить поняття «порушення бюджетного законодавства», що не є тотожним поняттю «бюджетне правопорушення» й передбачає настання як фінансово-правової, так й інших видів відповідальності. Ураховуючи спеціалізацію Бюджетного кодексу України, який регулює виключно фінансово-правову відповідальність за бюджетні правопорушення, можемо зазначити, що необхідність уміщення такого широкого поняття викликає сумнів.

Правопорушення як фактична підстава відповідальності має характеризуватися особливим складом, насамперед особливою природою об'єкта правопорушення. Об'єкт фінансового правопорушення може бути родовим, видовим і безпосереднім. Родовий об'єкт охоплює врегульовані нормами фінансового права суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави, тобто в процесі формування, розподілу й використання коштів бюджетів і державних цільових фондів. Видовий об'єкт визначається залежно від виду фінансового правопорушення в межах окремих підвидів фінансової відповідальності – податкової, бюджетної, валютної тощо; безпосередній – конкретизується на рівні складу конкретного правопорушення. З огляду на те, що фінансовим правопорушенням шкода завдається саме публічним інтересам, відповідальності в цій сфері притаманний публічно-правовий характер.

Крім названих матеріальних критеріїв, фінансова-правова відповідальність характеризується особливим порядком реалізації її, відповідно, процесуальною підставою застосування. При чому неповнота та недоліки в правовому регулюванні процесуальних аспектів відповідальності не можуть свідчити про несформованість відповідного виду відповідальності, на що вказав Конституційний Суд України в контексті розгляду процесуальних норм валютної відповідальності юридичних осіб [16].

Процедурна відмінність фінансово-правової відповідальності відрізняється такими аспектами: системою правових норм, у яких такий механізм закріплений; системою уповноважених суб'єктів правозастосовної діяльності; стадіями процесу; правозастосовними актами щодо притягнення до відповідальності. Варто також зазначити, що залежно від виду фінансового правопорушення відшкодування шкоди публічним інтересам може здійснюватися добровільно, що наближає цей вид відповідальності до правовідновлювального типу.

Фінансово-правова відповідальність реалізується через специфічні санкції, що відрізняються від заходів відповідальності інших видів відповідальності за змістом, формою й порядком обрахування. На відміну від санкцій в адміністративному праві, фінансові санкції пов'язані з негативним наслідком, що стосується впливу виключно на майнову сферу правопорушника й виражається переважно в грошовій формі. Ця особливість впливає з майнового характеру фінансово-правових відносин. Із цього випливає така риса фінансової відповідальності, як майновий характер: порушник фінансового законодавства має обов'язок понести обмеження саме майнового характеру. Коло фінансово-правових санкцій залежить від підвиду відповідальності: податковим законодавством передбачено штраф і пеня; бюджетним – попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства з вимогою щодо усунення порушення бюджетного законодавства, зупинення операцій із бюджетними коштами тощо, визначених ст. 117 Бюджетного кодексу України; валютним – штраф, позбавлення генеральної ліцензії Національного банку України на право здійснення валютних операцій, банківськими – штраф, зупинення (обмеження) здійснення окремих банківських операцій, відкликання банківської ліцензії.

Крім того, вважаємо, що під час виділення фінансової відповідальності варто брати до уваги не лише формальні ознаки (наявність відповідних норм законодавства тощо), а також такі особливості її правової природи, як цілі й функції відповідальності. Так, фінансова відповідальність спрямована на захист інтересів держави у сфері публічних фінансів і володіє правовідновлювальним характером, на відміну від каральної природи адміністративної чи кримінальної відповідальності. Конкретизують мету фінансової відповідальності притаманні їй функції. Традиційно виділяють такі основні функції юридичної відповідальності: 1) репресивну (каральну, штрафну); 2) превентивну (запобіжну, виховну); 3) правовідновлювальну (компенсаційну, відшкодувальну, відновну). Саме ці функції, на нашу думку, відображають усі основні напрями впливу фінансової відповідальності.

Ведучи мову про функції юридичної відповідальності будь-якої галузі права, науковці часто на чільне місце ставлять саме репресивну функцію. Це пов'язано з тим, що обов'язковою ознакою юридичної відповідальності є обтяження порушника додатковими обов'язками та негативними наслідками. Особливістю фінансової відповідальності, як нам видається, є пріоритет правовідновлювальної функції, яка покликана компенсувати втрати потерпілої сторони, нормалізувати порушені суспільні відносини. Н.М. Волкова вбачає в компенсаційному характері фінансово-правової відповідальності як її спільність із цивільною відповідальністю, так і відмінність від останньої (оскільки здійснюється відновлення майнової сфери держави) [17, с. 17].

Утім цілі відповідальності можуть бути досягнуті лише за умови її поєднання з каральною та превентивною функціями. Крім того, потрібно уникати зведення відповідальності лише до компенсаційної функції, що може призвести до ототожнення заходів відповідальності з примусовим виконанням юридичного обов'язку. Покладення на порушника додаткових негативних наслідків є ключовою ознакою будь-якого виду юридичної відповідальності.

Крім зазначених вище критеріїв, переконливим свідченням існування самостійної фінансово-правової відповідальності в українській правовій системі є пряма її згадка серед інших видів відповідальності в акті, що регулює підвид фінансової відповідальності, – ст. 111 Податкового кодексу України. Із погляду законодавчої техніки доцільність закріплення цієї норми викликає сумнів, однак вона також уносить певну ясність стосовно співвідношення видів відповідальності за порушення, що передбачені цим Кодексом. Так, відповідно до п. 111.1 ст. 111 Податкового кодексу України, за порушення законів щодо оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються такі види юридичної відповідальності, як фінансова, адміністративна та кримінальна.

Звертаючись до визначення фінансової відповідальності, можемо відмітити різноманітність поглядів науковців, що не в останню чергу зумовлено відсутністю в теорії права єдиного підходу до розуміння юридичної відповідальності загалом. Основними категоріями, через які формулюється поняття фінансової відповідальності, є такі: державний примус, обов'язок, реалізація санкції, правовідношення. Зокрема, О.П. Орлюк розуміє фінансово-правову відповідальність як міру державного осуду, що виявляється в нормативному та забезпеченому державним примусом у фінансовому праві обов'язку суб'єкта фінансового правопорушення зазнавати заходів державного примусу у вигляді фінансових санкцій (штраф, пеня, припинення бюджетного фінансування) за вчинене ним правопорушення у сфері публічної фінансової діяльності [18, с. 84]. На думку Д.О. Гетманцева, фінансова відповідальність – правовідношення, що виникає у зв'язку з учиненням правопорушення у сфері суспільних відносин, що складаються під час мобілізації, розподілу й використання публічних фондів коштів на підставі рішення (акта індивідуального застосування) чи дії уповноваженого державою органом або у визначених законодавством випадках безпосередньо порушника, між державою та особою (правопорушником), змістом якого є застосування до правопорушника заходів покарання, передбачених фінансово-правовими санкціями [15, с. 348]. Схоже визначення пропонує Е.С. Дмитренко, відзначаючи, що метою спричинення для правопорушника негативних наслідків є його покарання в притаманній сфері фінансово-правового регулювання формі, охорона фінансових правовідносин, припинення правопорушення та відшкодування завданої шкоди [19, с. 40].

На нашу думку, фінансову відповідальність потрібно розглядати саме як обов'язок суб'єкта, не змішуючи з категоріями «примус», «санкція», «покарання» тощо. Отже, виходячи з розглянутих вище ознак, можемо зазначити, що фінансова відповідальність являє собою обов'язок суб'єкта фінансових відносин перед державою та суспільством зазнати негативних наслідків учиненого правопорушення у вигляді фінансових санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення публічних інтересів і покарання правопорушника.

Особливістю фінансової відповідальності є неоднорідність реалізації її заходів у межах окремих груп суспільних відносин, що охоплюються фінансовим правом. Коло останніх є досить широким і неодноманітним, що дає змогу говорити про галузь фінансового права як систему. Складна система фінансового права передбачає відповідну специфіку системи фінансової відповідальності.

Отже, комплексність предмета фінансового права зумовлює необхідність виділення певних груп у його межах, автономних за змістом і формою. Такі групи можуть утворювати підгалузі, інститути, субінститути фінансового права, автономність яких виявляється, серед іншого, у наявності особливостей заходів юридичної відповідальності. Можемо констатувати, що фінансово-правовій відповідальності як самостійному виду відповідальності властиві особливості вияву в окремих сферах руху публічних фінансів. У системі юридичної відповідальності, крім видів відповідальності, доцільно виділяти також підвиди (або різновиди) юридичної відповідальності, які не є самостійними видами відповідальності, а існують у межах певного галузевого виду відповідальності. Б.Т. Базилев зазначає, що в межах типу відносин кожний інститут регулює конкретний рід деліктних відносин, а підінститут (підвид) – вид відносин цього роду [1, с. 45]. Саме зі співвідношення родових – видових

відносин у межах фінансового права варто виходити під час виявлення підвидів фінансової відповідальності.

У літературі найчастіше виділяють підвиди бюджетної, валютної та податкової відповідальності. М.І. Іванський додає до названих також відповідальність за порушення грошово-касових операцій та у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування [4, с. 57]. Ю.О. Ровинський з огляду на кодифікацію окремих інститутів фінансового права виділяє відповідальність за порушення бюджетного законодавства; відповідальність за порушення податкового законодавства; відповідальність за порушення правил здійснення рахункових операцій із застосуванням реєстраторів рахункових операцій; відповідальність за порушення встановленого обігу готівки; відповідальність за порушення валютного законодавства [20, с. 148]. М.В. Разгільдієва до фінансово-правової зараховує податкову, бюджетну відповідальність, відповідальність у сфері банківської діяльності, відповідальність у сфері обов'язкового соціального страхування [21, с. 173–182].

Отже, правова природа фінансової відповідальності характеризується такими ознаками, що дають змогу говорити про її самостійність у системі юридичної відповідальності України: особливості предмета й методу фінансового права, урахуваючи те, що предмет і метод інституту відповідальності не існують окремо, а є частиною предмета й методу відповідної галузі права (сфера дії); особливі фактичні підстави застосування (учинення діянь, що визначені законодавством як фінансові правопорушення, та їх склад – суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона); окремі нормативні підстави застосування (закріплення складів фінансово-правових порушень у нормативно-правових актах); специфічна процесуальна підстава застосування – акт правозастосування уповноваженого державного органу, який є результатом визначеної законом особливої процедури притягнення до відповідальності (системи правових норм, у яких така процедура закріплена; особливих принципів процедури притягнення до відповідальності; системи уповноважених суб'єктів правозастосовної діяльності; стадій процесу; правозастосовних актах щодо притягнення до відповідальності); наявність специфічних за формою, змістом і методом обчислення фінансових санкцій, які застосовуються за вчинення фінансових правопорушень, а також негативних наслідків саме майнового характеру, спричинених їх застосуванням; правовідновлювальний характер, спрямованість на захист інтересів держави у сфері публічних фінансів (спрямованість на досягнення конкретних функцій і цілей у правовій системі держави).

Висновки. Фінансово-правова відповідальність характеризується власною сферою дії, яка виражається в предметі й методі самостійної галузі фінансового права. Відповідальність є невід'ємним інститутом останньої. Галузевий критерій доповнюється наявністю специфічних фактичної, нормативної та процесуальної підстав виникнення; власних санкцій; а також конкретних цілей і функцій у правовій системі держави.

З огляду на комплексний характер предмета фінансового права фінансова відповідальність характеризується специфікою вияву в межах окремих груп суспільних відносин. Утім прийняття єдиного кодифікованого акта фінансового законодавства, який систематизував би, серед іншого, норми фінансової відповідальності, видається недоцільним.

Сукупність розглянутих матеріальних і процесуальних ознак свідчить про об'єктивну сформованість фінансово-правової відповідальності, яка являє собою обов'язок суб'єкта фінансових відносин перед державою та суспільством зазнати негативних наслідків учиненого правопорушення у вигляді фінансових санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення публічних інтересів і покарання правопорушника. Послідовне виділення фінансової відповідальності в науці й законодавстві сприятиме досягненню високого рівня фінансової дисципліни та підтримання належного рівня правопорядку у сфері публічних фінансів, на що й повинні бути спрямовані подальші наукові пошуки.

Список використаних джерел:

1. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б.Т. Базылев. – Красноярск, 1985. – 119 с.

2. Сердюкова Н.В. Финансово-правовая ответственность по российскому законодательству: становление и развитие : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Н.В. Сердюкова. – Томск, 2003. – 27 с.
3. Тютин Д.В. Правовые проблемы юридической ответственности налогоплательщиков : дисс. ... канд. юрид. наук / Д.В. Тютин. – М., 2005. – 142 с.
4. Іванський А.Й. Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / А.Й. Іванський ; Одеська нац. юрид. академія. – О., 2009. – 561 с.
5. Будько З.М. Фінансово-правова відповідальність за вчинення податкових правопорушень : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / З.М. Будько ; Нац. акад. Держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2005.
6. Фінансове право (За законодавством України) : [навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак.] / за ред. Л.К. Воронової і Д.А. Бекерської. – К. : Вентурі, 1995. – 272 с.
7. Фінансове право : [навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак.] / за ред. докт. юрид. наук, проф. Л.К. Воронової. – К. : Вентурі, 1998. – 384 с.
8. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № № 50, 50–51. – С. 1778. – Ст. 572.
9. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // Голос України. – 2010.
10. Про банки та банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.
11. Про систему валютного регулювання і валютного контролю : Декрет Кабінету Міністрів України від 19.02.1993 № 15-93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 17. – Ст. 184.
12. Про затвердження Положення про валютний контроль : Постанова Правління Національного банку України від 08.02.2000 № 49 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 14. – С. 41. – Ст. 573.
13. Про затвердження Положення про застосування Національним банком України заходів впливу : Постанова Правління Національного банку України від 17.08.2012 № 346 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 72. – С. 21. – Ст. 2906.
14. Налоги и налоговое право : [учебное пособие] / под ред. А.В. Брызгалина. – М. : Аналитика-Пресс, 2000. – 608 с.
15. Гетманцев Д.О. Юридична відповідальність за податкові правопорушення : [наук.-практ. посіб.] / Д.О. Гетманцев, Р.В. Макарчук, Я.С. Толкачов ; Нац. шк. суддів України, Юрид. компанія «Jugimex». – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 748 с.
16. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2001 (справа про відповідальність юридичних осіб) // Офіційний вісник України. – 2001. – № 24. – Ст. 1076.
17. Волкова Н.Н. Рецепция гражданско-правовых норм в налоговом законодательстве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Н.Н. Волкова. – М., 2008. – 22 с.
18. Орлюк О.П. Фінансове право: академічний курс : [підручник] / О.П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 880 с.
19. Дмитренко Е.С. Місце та роль фінансово-правової відповідальності у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України / Е.С. Дмитренко // Фінансове право. – 2011. – № 4 (18). – С. 39–42.
20. Ровинський Ю. Поняття та види відповідальності за порушення фінансового законодавства / Ю. Ровинський // Право України. – 2010. – № 11. – С. 147–153.
21. Разгильдиева М.В. Финансово-правовая ответственность / М.В. Разгильдиева // Финансовое право : [учебник] / отв. ред. Н.И. Химичева. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – С. 173–182.

